

Imiona ulic

KWIRYNA HANDKE

Instytut Sławistyki

Polska Akademia Nauk, Warszawa

krhandke@poczta.onet.pl

Prof. dr hab. Kwiryna Handke jest polonistką i sławistką specjalizującą się w socjologii języka, badaczką języka pisarzy polskich, znawczynią nazewnictwa miejskiego i wybitną varsavianistką.

Każde miasto ma swoje indywidualne znaki wyróżniające związane z jego historią, kulturą, charakterem krajobrazu i przestrzenią. Należą do nich nazwy miejsc i ulic

Tożsamość każdego miasta wyznacza charakter jego przestrzeni – tej naturalnej i tej wykreowanej przez człowieka.

Warunki topograficzne – równina, wzniesienia, wody – same przez się określają taki lub inny wygląd miasta, a jego zabudowa komplementarnie wpisuje się w to ukształtowanie. Wszystko razem tworzy określone krajobrazy, stanowiące zewnętrzne wizytówki poszczególnych miast.

Typowa zabudowa średniowiecznych miast europejskich na całe wieki utrwaliła ich niemal identyczną tożsamość urbanistyczną. Jednak rozbudowane wokół nich kolejne organizmy miejskie przybierały wygląd bardziej zindywidualizowany, zyskując odrębną tożsamość, różniąc się tym samym od innych miast o podobnej genezie.

Tożsamość miast z okresów późniejszych niż średniowiecze wyznaczają również niematerialne składniki należące do przestrzeni społecznej, takie jak rozmaite elementy organizacji i sposobu życia mieszkańców. Należą do nich nazwy własne obiektów i na nich się tutaj zatrzymamy.

Krzywe Koło, Polna, Tatarska

Pierwotnym i niekwestionowanym znakiem tożsamości każdego miasta jest jego nazwa, która pojawia się *ab urbe condita* (łac. od założenia miasta). Z reguły motywuje ona genezę miasta, w średniowieczu zazwyczaj utrwałała imię założyciela lub założycieli, żeby posłużyć się typowym przykładem: gród Kraka > Kraków gród > Kraków. Najczęściej uzupełnia ją też nazwa rzeki przepływającej przez miasto. Te znaki tożsamości – mimo iż często z biegiem lat zaciera się ich genetyczna przejrzystość – należą do najtrwalszych, rzadko ulegają modyfikacjom, wyjątkowo – zmianom.

Od zarania dziejów w miastach istnieją również nazwy własne ich wewnętrznych obiektów – ulic, placów, bram, mostów i innych. Nazwy te odzwierciedlają właściwe danej wspólnocie mieszkańców sposoby percepcji otaczającego świata i kreacji swojej przestrzeni.

Przez wieki ukształtował się odrębny system toponimii miejskiej, złożony z rozmaitych typów nazw realnie motywowanych. To znaczy, że w treści nazwy zawierała się jakaś rzeczywista właściwość nazywanej ulicy, taka jak: położenie (Górna, Dolna, Nadrzeczna, Ku Wiśle), kształt (Krzywe Koło, Okrężna, Długa, Szeroka), charakter (Polna, Leśna, Kamienne Schodki, Bagno, Topiel), wygląd (Piękna, Błotna), wskazanie kierunku, w jakim prowadziła (Zakroczymska, Krakowska,

Jarub Ostalowski

Ulica Kamienne Schodki na warszawskiej Starówce jest rozpoznawalnym i wyróżniającym znakiem miasta

fot. J. Kowalski

Tędy prowadziła nieistniejąca dziś ulica Wodna, która powstała na szlaku strumienia płynącego przez Stare Miasto w Warszawie ku Wiśle

Warszawska), funkcja (Przejazd, Dojazdowa), zawód mieszkańców (Rymarska, Rzeźnicza, Piekarska, Białoskórnica), etniczna przynależność mieszkańców (Żydowska, Tatarska, Holenderska), wskazanie innych obiektów (Kościelna, Mostowa, Grodzka, Zamkowa, Ratuszowa), wskazanie rzeczywistej przynależności własnościowej obiektu (Grzybowska – własność Grzybowskiego, Ksawerów – własność Ksawerego Uruskiego) i inne.

Średniowieczne źródła

Jeżeli nazwy obiektów przestrzeni miast średniowiecznych przetrwały, to stanowią bezcenny dokument historii każdego miasta. Jeżeli przetrwały nazwy, a zanikły obiekty, to dokumentacyjna wartość nazw jest tym cenniejsza. Na przykład warszawska ulica Mostowa zaświadcza przebieg traktu z zachodu do wybrzeża Wisły, do miejsca, gdzie w XVI stuleciu powstał na rzece pierwszy stały most. Z kolei ulica Rybaki jest śladem istnienia w XV-XVI wieku osady rybackiej na obrzeżach warszawskiego Nowego Miasta. Nazwa ulicy Dunaj zaświadcza istnienie dużego cieków wodnego, spływającego do Wisły i zaopatrującego w wodę ze swego źródła mieszkańców Starego Miasta. Tego rodzaju przykłady można mnożyć w odniesieniu do dziejów niemal każdego miasta o średniowiecznym rodowodzie.

We współczesnych, zwłaszcza wielkich aglomeracjach, jeżeli mimo rozbudowy zachowane zostaje pierwotne nazewnictwo najstarszych części obszaru, to na jego podstawie daje się łatwo wydzielić tereny średniowiecznej zabudowy, na których odnajdujemy elementy pierwotnej topografii, składu etnicznego i zawodowego mieszkańców oraz ślady dawnej organizacji życia miasta.

W polskich miastach mniej więcej do XVIII wieku dawne, realnie motywowane, nazwy obiektów stanowiły stały komponent przestrzeni, a niemała ich liczba przetrwała do dziś.

Wystarczy zagłębić się w plany, by stwierdzić, że właśnie takie nazwy, genetycznie motywowane, znajdują się w najstarszych częściach miast, np. w Poznaniu – Woźna, Garncarska, Świecka/Szewska, Kramarska, Garbary, Wodna, Stawna, Podrzeczna, Młyńska, Solna, Żydowska, Szeroka, Klasztorna, Franciszkańska; w Toruniu – Garbary Wielkie, Garbary Małe, Szewska, Łazienna, Podmurna, Ciasna, Szeroka, Pod Krzywą Wieżą; w Kaliszu – Mostowa, Sukiennicza, Przechodnia, Grodzka, Piekarska, Rzeźnicza, Kanonicka, Kolegiacka, Grodzka; w Gdańsku – Garbary, Piwna, Tkacka, Kołodziejska, Korzenna, Rybaki, Podzamcze, Podwale, Za Murami, Długi Targ, Targ Węglowy, Targ Drzewny, Targ Rybny, Mariacka, Świętojańska; w Lublinie – Szewska, Kowalska, Rybna, Browarna, Zamkowa, Grodzka, Bramowa, Podwale; w Krakowie – Szewska, Bracka, Stolarska, Reformacka, Grodzka, Basztowa, Powiśle, Na Groblach, Dominikańska; w Warszawie – Przyrynek, Podwale, Mostowa, pl. Zamkowy, Grodzka, Piwna, Piekarska, Rymarska, Celna, Bracka, Kapitulna, Kanonie i wiele innych.

Powtarzalność tych typów nazw w wielu miastach polskich i europejskich dokumentuje średniowieczny uniwersalizm nazewnictwa, a zarazem stanowi znak ich historycznej tożsamości.

Nigdy później nazewnictwo miejskie jako określony system toponimiczny nie stało się tak wyrazistym znakiem tożsamości miast. Dlatego tak ważna jest ochrona istniejącej najstarszej warstwy tego nazewnictwa jako zabytku o niematerialnym charakterze.

Zgubiony Kącik, zapomniany Przeskok

W ciągu dziejów poszczególne miasta wykształciły w swoim nazewnictwie pewne odrębności, które wyróżniały je od pozostałych. Nierzadko takie innowacje miały charakter przejściowy, uzależniony od rozmaitych czynników zewnętrznych.

Nazwy jako dokument historii miast

I tak na przykład w polskich miastach, a głównie w Warszawie w wiekach XVI–XVIII, powstał i funkcjonował typ nazw posesyjnych o strukturze słotwórczej z przyrostkami *-skie*, *-izna*, *-szczyzna*, jak na przykład: Czempieńskie, Kasztelańskie, Ordynackie, Parysewskie, Sułkowskie, Wareckie czy Bielińszczyzna, Bronisławszczyzna, Konopacczyzna, Szmulowizna/Szmulowszczyzna, które wskazywały imię, nazwisko, godność, funkcję swoich właścicieli. W tym okresie ten typ nazw nadawał Warszawie znamię odrębności nazewniczej, a zanikł wraz z zaborami i zmianą stosunków własnościowych.

Innym przykładem odmienności nazewniczej, która może nadawać specyficzne piętno obrazowi miasta, jest określony dominujący typ struktur nazw. W systemie rozpowszechnionym w polskich miastach i podobnie w wielu innych miastach Europy w dwuczłonowej strukturze człon określany nie ma poza tym zbyt bogatej reprezentacji leksykalnej, oprócz *ulica*, *aleja*, *plac* i niewielu innych, natomiast człon określający, czyli na przykład: *Miła*, *Dobra*, *Mostowa*, *Kościelna*, *Świętojańska* i wiele innych, ma otwarty i praktycznie nieograniczony repertuar leksykalny.

Na tym tle odrębny obraz przedstawia dawne nazewnictwo Londynu, w którym jeszcze do dziś zachowały się ciągi nazw różnych obiektów o identycznym leksykalnie członie określającym, a zróżnicowanym członie określanym, takie jak np.: *Cottage Garden*, *Cottage Grove*, *Cottage Lane*, *Cottage Place*, *Cottage Station*, *Cottage Walk*. Jest to niewątpliwie charakterystyczna właściwość nazewnictwa londyńskiego, a zarazem swoisty znak tożsamości miasta.

Warto dodać, że w języku angielskim jest około 60 leksemów, które mogą funkcjonować i w wielu miastach funkcjonują w strukturze nazewnictwa miejskiego jako człon określany, np. *approach*, *arcade*, *buildings*, *circus*, *circle*, *close*, *common*, *cottages*, *court*, *mews*, *square*, *villas*, *walk*, *yard*. W porównaniu z tym polskie struktury nazewnictwa miejskiego bardzo zunifikowały formy członu określanego, a trzeba dodać, że historyczna polszczyzna oferowała bardzo duży zestaw słów, które mogły pełnić taką funkcję, np. *Kąt*, *Kącik*, *Zakątek*, *Zaścianek*, *Zapiecek*, *Zakamarek*, *Zagrody*, *Zatyłki*, *Kliny*, *Ogrody*, *Oplotki*, *Okólnik*, *Okrąg*, *Domy*, *Kępy*, *Grobla*, *Podwale*, *Przesmyk*, *Przeskok*, *Przejazd*, *Wybieg*, *Spadek*, *Dojazd*, *Zaułek*, *Zjazd*, *Chodnik* i inne. Jednak polski system nazewnictwa miejskiego nie wykorzystał tej różnorodności leksykalnej do budowania członu określanego, a przeciwnie – niektóre z tych określeń uczynił członami określającymi i powstały struktury nielogiczne: *ulica Zapiecek*, *ulica Przejazd*, *ulica Wybrzeże Kościuszkowskie*.

Nowi patroni, ginące nazwy

Czasy nowożytny, poczynając od XIX stulecia, przyniosły systemowi nazewnictwa miejskiego nowy typ – nazwy pamiątkowe, oparte na motywacji symbolicznej, w której nazwa nie odzwierciedla rzeczywistych właściwości obiektu.

Ulica Mostowa w Warszawie łączyła Stare i Nowe Miasto z pierwszym stałym mostem przez Wisłę, zbudowanym w 1573 roku

Janina Ostrowska

tu, a jedynie czyni go postumentem dla pomnika osób lub wydarzeń, które mają być upamiętnione.

Równocześnie pojawiły się w życiu społecznym miasta dwie tendencje, obie niekorzystne dla z dawna utrwalonego systemu nazewnictwa. Z jednej strony było to uznanie nazw obiektów za nietrwały element przestrzeni miejskiej, podlegający doraźnym zmianom, co chętnie wykorzystywały kolejne władze administracyjne i polityczne. Z drugiej strony stale rozszerzała się ekspansja nazw pamiątkowych, które miały albo charakter lokalny – ograniczony do patronów rozpoznawalnych tylko w jednym mieście, w jednym regionie lub w jednym kraju, albo globalny – to znaczy jakaś liczba tych samych patronów zaistniała w zasobach nazwicznych większości miast jednego kraju, kontynentu lub całego świata. Tym samym nazwy pamiątkowe jako typ i jego różnorodne realizacje nie pełnią funkcji wyrazistych znaków tożsamości poszczególnych miast.

W czasach nowożytnych jedynie pojedyncze nazwy miejskie lub jakieś nieliczne ich zbiory czy skupiska – skojarzone z konkretnymi wydarzeniami w życiu miasta lub kraju – nabierają pamiątkowego, metaforycznego czy symbolicznego znaczenia, co można uznać za znaki wyróżniające konkretne miasta.

Warszawę wyróżniają nazwy ulic upamiętniające dwa powstania narodowe. Znakiem dzielnicy Grochów jest cały kompleks ulic, których patronami są bohaterowie bitew rozegranych na tym terenie podczas powstania listopadowego z 1830/1831 roku. Z kolei bohaterowie powstania warszawskiego z 1944 roku zostali upamiętnieni w różnych miejscach ich walk, co razem z Muzeum Powstania Warszawskiego stanowi wyrazisty znak tożsamości miasta.

Warszawska ulica Nalewki przez fakt długotrwałego jej zamieszkania przez ludność żydowską, utożsamiana z tą ludnością i jej tragicznym losem, stała się synonimem dzielnicy żydowskiej, tak dalece, że dawno zapomniano o rzeczywistej genezie samej nazwy (pochodzi od nazwy rzeki Naliwka, Nalewka).

W czasach najnowszych znakami tożsamości przestrzeni miejskiej są głównie jej charakterystyczne nowoczesne budowle, a jeżeli również ich nazwy, to są one, przynajmniej w Polsce, obcym importem, na przykład: Babka Tower, Sky Tower, Platinum Towers, Liberty Tower, Mokotow Point, Osiedle Green Lake i wiele innych podobnych. ■

Chcesz wiedzieć więcej?

- Handke K. (1992). *Polskie nazewnictwo miejskie*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Handke K. (1992). *Słownik nazewnictwa Warszawy*. Warszawa: Sławistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Handke K. (2011). *Dzieje Warszawy nazwami pisane*. Warszawa: Muzeum Historyczne Warszawy.
- Kasprzycki J. (1996–2004). *Korzenie miasta. Warszawskie pożegnania. T. I–VI*. Wydawnictwo Veda.